

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ ՌՈՊԷՐ ՀԱՏՏԷՃԵԱՆԻ ՅՈՒՇԱՏԵՏՐԵՐՈՒՄ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՂՈՑԵԱՆ

Խմբագիր եւ արձակագիր Ռոպէր Հատտէճեանը (ծն. 1926) վաղուց ճանաչուած ու սիրուած անուն է ոչ միայն Ստամբուլում, այլեւ Սփիւռքի բոլոր գաղթօջախներում, աւելի ուշ՝ նաեւ Հայաստանում: Նա առանձնանում է գրական-ստեղծագործական հայեացքի միասնական ներուժով, իմացական եւ հրապարագրական երկու ակունքները գեղարուեստական մէկ հունում վերակառուցելու շնորհով:

Անմիջապէս ընդգծենք, որ նրա գրականութիւնը գալիս է իմացական-հոգեբանական քննական շերտերից: Ստեղծագործական նիւթերի յորձանոտում առանձին եզրագծեր են կազմում մարդ-ներաշխարհ, մարդ-համայնք, մարդ-մշակոյթ առանցքային քննական եղանակները, որոնք փոխկապակցուած են եւ թափանցիկ:

1960ականների երկրորդ կէսից ի վեր Ստամբուլի Մարմարա օրաթերթը Հատտէճեանի խմբագրապետութեամբ դարձել է սիրուած ամբիոն, որի շուրջ տարիների ընթացքին համախմբուել են կարող ուժեր, նաեւ նրանք, ովքեր ժամանակի մէջ արտագաղթեցին ծննդավայրից՝ Վարուժան Աճէմեան (1917-2006), Խաչիկ Ամիրեան (1915-1998), Մկրտիչ Հաճեան (1915-1985), Արսէն Ճանեան (ծն. 1938) եւ շատ ուրիշներ, բայց պահեցին մայր կապը հենց թերթի շնորհիւ:

Յիրաւի, օրաթերթը դարձաւ գրական շարժման կազմակերպիչ: Այստեղից տարածուեց Զահրատի (1924-2007), Զարեհ Խրախունու (ծն. 1926), Իգնատ Սարըսալանի (ծն. 1944), Վարդ Շիկահերի (ծն. 1926) բանաստեղծական բարձր ճանաչողութիւնը: Այստեղ իրենց գրական փորձառութիւնն ապրեցին արձակի ներկայացուցիչներ՝ Վարդան Կոմիկեանը (1915-1998), Երուանդ Կոպէլեանը (1923-2010) եւ, ի հա՛րկէ, Զաւէն Պիպէռեանը (1921-1984):

Իր ինքնութիւնը Մարմարայի էջերում հաստատեց եւ Հատտէճեանը, որը կազմակերպեց համայնքի գրական շունչը: Երկրորդ աշխարհամարտի աւարտից յետոյ՝ Մարմարա օրաթերթը սանուց միութիւնների հետ միաժամանակ նոր շնչառութիւն եւ, աւելին՝ շարժման յատկանիշներ հաղորդեց գրական ընթացքներին՝ Ման ամսաթերթի ձեւաւորումից մինչեւ Մարմարայի գրական հինգշաբթիները: Հատտէճեանի շնորհիւ ստամբուլահայ գրականութիւնը Սփիւռքի տարածքի վրայ առայսօր պահպանում է ընդգծուած առաջնութիւն:

Հատտէճեանին թերթում յաջողուեց թուրքական քաղաքական զարգացումների ճշմարիտ պատուհան բանալ հայութեան եւ հայրենիքի առջեւ, ո-

րոնք պարզում էին օրուայ իշխանութիւնների դիրքորոշումները, պատճառականութիւնը, հնարաւոր լուսաբանումները: Այս ամէնն օգնում էր խորհրդային եւ նորանկախ Հայաստանի քաղաքական ուժերին ճկուն եւ արագ կողմնորոշումների յանգելու, հետեւելու օրընթաց իրադարձութիւններին:

Ինչ վերաբերում է գրական ճանաչողութեան հարցերին, ուշադիր աչքը կարող է որսալ Հատտէճեանի մէկ ուրիշ յատկութիւնը: Նա առաջիններից էր, որոնք ստամբուլահայի միջից հանեցին վախի բարդոյթները, համայնքին հաղորդեցին նիւթի մեկնութեան յարաբերական ազատութիւն: Հատտէճեանի ստեղծագործական ազատութիւնը, ազգային մտածողութեան շիտակ հանդերձները ձեռք էին բերուել գրական առաջին իսկ քայլերից: Յիշենք դեռ 1977ին Հայաստանի մասին նրա հրատարակած տպաւորութիւնների դիրքը՝ *Օրագրիս Տասնըհինգ էջերը*, ուր նա ընթերցողին ուղղորդում է դէպի իրական երկրի իրական արժէքների առթած հպարտութիւնը. «Հնու կը վերջանան օրագիրիս տասնըհինգ էջերը: ...Անոցմէ բան մը կայ որ կը շարունակուի մտքիս մէջ, գոյներով եւ ձայներով: ...Բայց որքան որ ալ ստուերի մէջ մնան, ես անոց մէջէն միշտ պիտի տեսնեմ այն տասնըհինգ արեւները որոնք ծագեցան տարբեր հորիզոնի մը ետեւէն...»¹:

Յիշենք նաեւ 1988ի ազգային խանդավառ շարժման տարիներին նրա քաղաքացիական շնչով ու ազգային հպարտութեամբ լեցուն յօդուածները, ուր նա պաշտպանում էր այն ծիւրերը, որոնց մէջ հայ պետականութեան ծննդեան արմատ էր տեսնում, անուանում «հօր խորհուրդ» եւ չէր սխալուում: «Տօնական օր էր կարծես, երբ կը քալէինք դէպի Սատենադարան: ...Աճապարանք չկար, հրմշտուք չկար, պոռչտուք չկար: ...Ես շարունակ կը մտածէի այն հարիւրհազարաւոր մարդոց մասին, որոնք կարծես մէկ մարմին դարձած, անխօս, կարգապահ, բարեկիրթ, կանգնած էին, եւ տակաւին ալ մինչեւ կէսգիշեր պիտի կանգնէին, իրենց ներկայութեամբ իսկ բան մը աւելցնելու համար միասնականութեան ...հօր խորհուրդին վրայ»²: *Խմբագրի ու լրագրողի ամենատես աչքը Հայաստանում նկատում է արժէքների փոփոխութիւն դէպի ազգային ակունքները: Նա արձանագրում է գլխաւորը՝ Հայաստանում ազգային միասնութեան շահագրգռութեամբ են մօտենում համընդհանուր ճակատագրին:*

Հատտէճեան արձակագիրը գրական ասպարէզ իջաւ անակնկալ մուտքով 1946ին, երբ տակաւին քսանամեայ երիտասարդ էր. գրող Ամիրեանը, յետպատերազմեան թուրքական հանդէսում ընթերցում է անձանօթ հեղինակի «Բառասխալ» պատմուածքը, գնահատում, թարգմանում ու նոյն տարին տպագրում իր՝ մէկ տարուայ կեանք ունեցած *Անիւ հանդէսի առաջին համարում*: Այդ առթիւ Հատտէճեանը խոստովանում է. «Յստակ կերպով կը յիշեմ անակնկալ հանդիպումս հայ գրականութեան հետ. ...Խաչիկ Ամիրեան մէկ պատմուածքս հայերէնի թարգմանեց ...Իր այդ շարժումով հայ գրականութիւնը ի՞նչ շահեցաւ, չեմ գիտեր, բայց գիտեմ թէ ես շահեցայ հայ գրականութիւնը»³:

Գեռեւս Միխիթարեան Վարժարանում ուսանելու տարիներին պատանի Ռոպէրը եւ համադասարանցի Գեղամ Սվաճեանը (յետագայում՝ Գեղամ

Սեւան, 1926-1991) պարբերաթերթեր էին հրատարակում, ընտրում էին թատերախաղեր ու տալիս տնային ներկայացումներ: Այստեղից նաեւ՝ անդուլ հետաքրքրութիւնը թատրոնի նկատմամբ:

Դեռեւս երիտասարդական շրջանից Հատտէճեանը ծանօթացել էր համայնքում անուն հանած Վարուժան Աճէմեանի հետ, որը 50ականներին յայտնի էր հայկական կեանքից առնուած ինքուրոյն պատմուածքներով ու թատերգութիւններով: Տարիներ անց խմբագիրը խոստովանում է. «...Եթէ սրտիս մէջ անխորտակելի սէր մը հաստատուեցաւ մեր գրականութեան նկատմամբ, ասոր մէջ մեծ էր ուրեմն տեղը Վարուժան Աճէմեանին»⁴: 1956ին Արգենտինա անցած եւ քառասուն տարիներ այնտեղ ապրած թատերագիրն ու պատմուածագիրը շարունակում էր պահպանել հմայք ու ազդեցութիւն Ստամբուլի «նորատարազ» երիտասարդների աչքում:

Պէտք է նկատել, որ աւագ սերնդի ներկայացուցիչների գրական-գեղագիտական ճաշակը չէր բաւարարում նորերին: «Նոր» բան չկար առանձնապէս «Հին» բանաստեղծութեան կարգուսարքի մէջ: Դա էական չափով վերաբերում էր Գարուն Նաթանեանին (1891-1978), Համբարձում Զոհականին (1894-1962), Եղուարդ Սիմֆէշեանին (1906-1979), Մեքսիկա անցած Մկրտիչ Հաճեանին (1915-1985): Արձակում յարանման տեղապտոյտը չյաղթահարեցին Բազարատ Թեւեանը (1893-1967), Ատրինէ Տատրեանը (1915-2002), Արեգ Տիրազանը (Օննիկ Պասմաճեան, 1902-1980) եւ ուրիշներ: Անդրադառնալով նրանց տիպաբանական յատկանիշներին՝ յատկապէս վերջինիս առիթով, Հատտէճեանը գրում է. «Մենք երիտասարդական խանդով եւ դժուարահաճութեամբ, արդէն վերապահ էինք բազմաթիւ երէց գրողներու նկատմամբ: Արեգ Տիրազանին արուեստականօրէն բարձրաթոյն էր այլաբանական ոճը չէր որ հաճոյք պիտի պատճառէր մեզի: Մեր ուզածը չէր այդ: ...Այդ երկուքը (վէպի նիւթը եւ ընտրուած բառամթերքը - Յ.Ե.) քով քովի գալով թերեւս ընտիր գրականութիւն մը կը ստեղծէին հին սերունդի չափանիշով, բայց ատիկա մեզի չէր խօսեր»⁵:

Ստամբուլահայ նորագոյն բանաստեղծութեան եւ արձակի դպրոցը շարունակում էր իր ընթացքը անցեալ դարի երկրորդ կէսին: Մարմարա օրաթերթի շուրջը համախմբւում էր համայնքի սերունջը, որոնց թւում՝ Արսէն Ճանեանը, Վարդերես Գարակէօզեանը (ծն. 1938), Անդան Էօզէրը (1927-1994), Օննիկ Ֆշրճեանը (1931-1976), Իրմա Աճէմեանը (1936-1990), Արմէնուհի Թերզեանը (1910-1992), Յակոբ Խաչիկեանը (ծն. 1926), Հիլդա Գալֆայեանը (ծն. 1942):

Արձակ մուտք գործած երիտասարդների (Պիպէուեան, Էօզէր, Մկրտիչ Մարկոսեան (ծն. 1938) եւ բանաստեղծութեան մէջ հաստատուած նոր ուժերի (Զահրատ, Շիկահեր եւ Խրախունի) շնորհիւ ստամբուլահայ գրական դպրոցը ձեռք է բերում կենսունակութիւն, նիւթերի բազմազանութիւն: Իրականանում է Յակոբ Մնձուրու (1886-1978)՝ անհաւատալի թուացող կանխագուշակումը, թէ՛ «...նոր «խենթ»եր պիտի գային, դրօշակը պիտի առնէին իրենց ձեռքէն եւ պիտի շարունակէին դրօշարշարը»⁶: «Դրօշարշակ» դէմքերից էր, բնականաբար, Հատտէճեանը:

Ստամբուլահայ այս սերունդը գրականութիւն ներմուծեց ընկերային, համամարդկային հարցադրումներ, փիլիսոփայական խորութիւն ու գրական նիւթի համակարգում: Անդրադառնալով գրչեղբայրների ստեղծած գրական ժառանգութեան բովանդակային շերտերին՝ բանաստեղծ Խրախունին նշում է՝ իւրովի կրկնելով Յովհաննէս Թումանեանի (1869-1923)՝ Ալեքսանդր Շիրվանզադէի (1858-1935) առիթով ասուած հանրայայտ գնահատականը. «...Մինչդէռ ամէք Չահրատի մէկ քերթուածը, Ռուպեր Հատտէճեանի մէկ պատմուածքը, թատրերգութիւնը, վէպը կամ հրապարակագրական մէկ յօդուածը, որ առօրեայ ու տեղական բնոյթ չունենայ, թարգմանեցէք որեւէ լեզուի. անմիջապէս իր արժանի տեղը կը գտնէ օտար մանուկ կամ հրատարակչութեան մէջ»⁷:

Միջավայրի առթած յայտնի «կոճկուածութիւն»-գսպուածութիւնը նրանք վերածեցին գեղարուեստական զօրութեան: Եւ դա ոչ միայն Հատտէճեանի պարագայում: Որքան խորն է ազգային նիւթից «կտրուածութիւնը», այնքան բառի, պատկերի ենթախորքում հարցադրումը ստանում է ասեկիքի նպատակային սլացք: Դա վերածում է կայուն ոճաւորման եղանակի, քննական բարձր յատկանիշի:

1981ին Մարմարայի խմբագրական սիւնակները, որոնք յետոյ դարձան Յուշատետրի տասնեակ հատորների առաջը, Հատտէճեանի գրական ներկայանակին հաղորդում են քաղաքացիական նկարագիր, բացայայտում ժամանակակցի առջեւ ծառայած մշակութային խնդիրները, ազգային պատմական աղերսները: Դրանք ապահովում էին շահեկան երկխօսութիւն հեղինակի ու համայնքի ընթերցողի միջեւ, պահում-պաշտպանում ստամբուլահայութեան ազգային դիմագծի ավանդական ուղղութիւնը նորագոյն շրջանում, այսինքն՝ ծառայում հայապահպանումի հիմնախնդրին: Յուշատետրի սկզբնաւորումից արդէն վեց տարի անց, 1987ին, գրող-հրապարակագիրը կատարում է հանգրուանային հետեւութիւններ. «Իմ ընթերցողներս գիտեն, որ մոյնիսկ երբ կը խօսիմ իմ ես-իս մասին, մոյնիսկ երբ «Յուշատետր» կը կոչեմ գրածս, իրականութեան մէջ կը խօսիմ անանուն մարդուն, ամբողջ մարդկութեան մասին, եւ «Յուշատետր»ը այս կերպով կը դառնայ բոլորին յուշատետրը: ...Ատոր փաստերէն մէկն ալ այն է, որ «Յուշատետր»ի էջերը կը հրատարակուին բոլոր զարդերու մէջ, կարծես թէ իրենց համար գրուած ըլլային»⁸: Ինքնագնահատականը տրուած է իր ու Սփիւռքի, իր ու հայրենիքի համադրական պահանջների ճանաչողութեան ելագծով:

Նրա ճանաչողական խօսքը մատչելի է: Այդ պարզութիւնը թափանցել է եւ իր արձակ: Երկու դէպքում նրա աչքի առջեւ նոյնքան պարզ ընթերցողն է. «Պատահած է, որ կարգ մը շատ բծախնդիր ու արդիապաշտ գրողներ զիս մեղադրեն չափազանց «հասկնալի» ըլլալու, հասկնալիութիւնը փնտռած ըլլալու յանցանքով: Կը մերժեմ այդ ամբաստանութիւնը: Անհասկնալի ըլլալը դժուար չէ: Հասկնալիութիւնն է, դիւրահաղորդ ըլլալն է որ դժուար է»⁹: Բայց նա չի իջեցնում գրական մտածողութեան իր բարձր

ձողը՝ աշխատելով պահպանել իր եւ ընթերցողի միջեւ «միջին յարաբերութեան» սահմանը:

Յուշատետրը շարունակական է: Այն միշտ զբաղեցնում է ընթերցասէր հասարակութեան սրտի ու մտքի բանալիները: Հեղինակը, անդրադառնալով «Գրական Հաւաքոյթ Սուատիյէի Մեր Պարտէզին Մէջ» ու «Օտարականներ Բնակարանիս Աշխատասենեակին Մէջ» յօդուածաշարերին, ասում է. «Ես կ'ըսեմ որ Իսթանպուլահայ գրականութեան վէպն էր այդ: Ողբացեալ Գեղամ Սեւան կարօտի գրականութիւն կոչած էր սփիւքահայ գրականութեան մէկ հատուածը: Իսթանպուլահայ գրականութիւնն ալ իր տեղը ունէր կարօտի այդ գրականութեան մէջ: Եւ «Գրական հաւաքոյթ Սուատիյէի մեր պարտէզին մէջ» ու «Օտարականներ բնակարանիս աշխատասենեակին մէջ» շարքերը քով քովի գալով կրնան դառնալ կարօտի գրականութեան նկատմամբ կարօտի նոր գրականութիւն մը»¹⁰:

Խօսքն առաջին հայեացքից ինքնագնահատականի տարր ունի: Սակայն ուշադիր, սուր աչքը կարող է բռնել նաեւ համայնքի գրական անցեալի մասին կարօտաբաղձ տրամադրութիւնը՝ «հին» կարօտի «նոր» արտայայտութիւնները:

Յուշատետրի սիւնակներում մտաւորականի առօրեան է, նրա ապրումը, ազգայինի պահպանումի խորհուրդը, կեցութեան ամէնօրեայ հնչնուքը, խղճմտանքի, բարոյականութեան խնդիրները, եկեղեցու տօնակարգային ծէսին, էութեանը առնչուող հարցադրումները:

Գրականութիւնը Հատտէճեանի տարերքն է. նա գնահատում է, տալիս դիպուկ, առարկայական բնութագրումներ: Այսպէս, նկատելի է, որ նա հակուած է բանաստեղծութեան քնարականութեան ակունքներին (գնահատում է Յովհաննէս Շիրազի հայրենասիրութիւնը, Մարօ Մարգարեանի սիրային երգի զգացմունքայնութեան նոր դրսեւորումները: Նա քննում է նաեւ արուեստի ճանաչողութեան խնդիրներ՝ գեղեցիկը, ողբերգականը, հոգու, ներաշխարհի լոյսերը: Մեզ գրաւում է Յուշատետրի ժանրային ենթակառուցուածքը՝ մարդուց մինչեւ համայնք, հայից մինչեւ համամարդկային արժէքներ, առօրեայի մանրուքից մինչեւ ընդհանրական խորհրդածութիւններ: Ու այս ամէնի ճանաչողականի կենտրոնում մարդն է՝ ներքին մշակոյթի բացայայտման բազմաճիւղ թելերով, որոնք, իր արտայայտութեամբ՝ «կ'երկարին, կ'երթան», ինչպէս ժամանակին խորագրել է հատորներից մէկը:

Ժանրային կառուցուածքի ընդգրկունութեամբ նրա Յուշատետրը մօտենում է Ալեքսանդր Գերցէնի (1812-1870) Եղեյութիւն Եւ Խոհերին, Միքայէլ Նալբանդեանի (1829-1866) Կոմս Էմանուէլի Յիշատակարանըին, Վազգէն Շուշանեանի (1903-1941) «Ներքին Դաշտանկար», «Խառնիխուռն», «Քրոնիկոն Քնարական» եռաշարքին, Մարիէտա Շահինեանի (1888-1982) Մարզը Եւ Ժամանակը պատումին:

Յուշատետրերում՝ մասնաւորապէս «Հազար Տարի Ս. Գրիգոր Նարեկացիի Հետ», «Յակոբ Պարոնեան Վերադարձաւ», «Օտարականներ Աշխատասենեակիս Մէջ», «Դանիէլ Վարուժանի, Սիպիլի, Իգնա Սարրասլանի

Բանաստեղծութիւնները», «Գրական Հաւաքոյթներ...»ի շարքերը, «Պտոյտ Մը Հայ Բանաստեղծութեան Պարտէզին Մէջ», «Հին Հասցէներ...», «Իսթանպուլահայ Նոր Բանաստեղծութեան Վէպը» փորձագրութիւններում գրական ըմբռնումի համահայկական չափանիշներն են, որոնք մի տեսակ ստուգութեան են ենթարկուած համաշխարհային հզօր անդրադարձումների, շփումների ճանապարհով :

Լրագրողը գրուցում է ընթերցողների հետ ազգային պատմական, ընկերային մշակութային հիմնախնդիրների շուրջ: Յուշատետրի էջերում ենք կարդում Մեսրոպ Մաշտոցին ուղղուած նոր ժամանակի խօսքը: Մեսրոպեան ինքնութեան տագնապը խորն է ապրում այսօր գրողը, քանի որ հայ գրերի շնորհիւ ժողովուրդն անցել է դարերի միջով, պահպանել ազգային ինքնութիւնը: Առաջին հերթին խորն է այդ տագնապը այսօր արեւմտահայութեան շրջանում, ուր մայրենին, ինչպէս ինքն է գրում, սրբուել է նորահաս սերնդի մէջ՝ «մայրական կաթի հետ միասին»: Լեզուն արեւմտահայութեան մէջ նահանջում է, խիստ կրճատուել է հայկական դպրոցներում սովորող աշակերտութեան քանակը, ծնողները նախընտրում են զաւակներին տեղաւորել օտարալեզու դպրոցներում, հայերէնը գիջում է դիրքերը նաեւ խօսակցականում: Այսօր մեսրոպեան ինքնութեան պաշտպանութեան նոր շրջանն է. «...Լսէ՛, Մեսրոպ, քո գիրերով կը խօսիմ քեզի հետ եւ իմ ամբողջ ժողովուրդիս հետ: Իմ ժողովուրդիս թիւը փոքր է աւա՛ղ: ...Բայց քո գիրերդ ամէնէն ապահով կամուրջներն են քո ցիրուցան սակաւաթիւ երկրպագուներուդ միջեւ: ...Գետի մը գուլալ ու անապակ ջուրերուն մնաց կը հոսին ու կ'երթան հայ մարդէն դէպի հայ մարդ՝ գովութիւն, թարմութիւն, կենսունակութիւն, մխիթարութիւն, ինքնապահպանում բաշխելով մէկէն դէպի միւսը...»¹¹:

Հատտէճեանի հարցադրումներում խմբագիրն ու արձակագիրը «լայն տեղ են յատկացնում» գրականագէտին, որը չի գիջում «նրանց» տարբեր գրողների բնագրերը «ընթերցելու ատենին»:

Կարելի է յիշատակել *Յակոբ Պարոնեանի Մտերմութեան Մէջ* գնահատողական գիրքը, ուր տարրալուծուած են երգիծաբանի երկերի պատմաճանաչողական վերլուծութիւնը, նրա գեղարուեստական յատկանիշների դիպուկ բնութագրումները եւ նորագոյն ժամանակի հոգեբանութեան հետ պարոնեանական աւանդոյթի համահունչ «ներկայութիւնը»:

Այս ճանապարհով Հատտէճեանը փորձում է նորօրեայ ստամբուլահային «պոլսական» ընտանի ճանապարհով հենց Պարոնեանի «միջոցով» վերադարձնել դէպի գրական հին, բայց չկորսուած աւազան: Տարիներ անց, անդրադառնալով գրական մշակների ժառանգութեանը, Հատտէճեանը գրում է. «...Ես անձնապէս գիտեմ որ գրականութիւն ընելը, ծովուն մէջ իրարու ետեւ քար նետել կը նշանակէ: Այդ քարերէն ոմանք պիտի երթան ծովուն տակը, ոմանք ալ պիտի ծփան ջուրին մակերեսին վրայ: Ոմանք պիտի անհետանան ի սպառ, ոմանք ալ պիտի առնուին ջուրին մակերեսէն, դարձեալ ցամաք պիտի բերուին: Եթէ պիտի գրես, կանխաւ պիտի ընդունիս այս իրողութիւնը»¹²:

Տագնապն արդարացուած էր: Այն հակադրական ելագծով յիշեցնում է Կոստան Ջարեանի (1885-1969) Նաւատումար գրքի այն նշանաւոր դարձած միտքը, որը ծնունդ էր ֆրանսասիրութեան, օտար լեզուի հանդէպ տեւական հմայքի. «Հայերէն գրելը՝ ծով նետել է,- գրում էր նա:- Ուստի եթէ գրեմ, պիտի գրեմ ֆրանսերէն եւ կամ անգլերէն»¹³: Նոյն պատկերային համակարգից ծաւալուած ծովը Հատտէճեանի համար գրական-ստեղծագործական արդար կշռի ստուգիչ նախապայման է, եւ մտածողութեան հետեւողականութիւնը մեծացնում է գրողի հեռահար նպատակը:

Խորն է տագնապը, որ համայնքում աստիճանաբար նօսրանում են գրողները, հայերէն կարգացողների շարքերը, իսկ նորերը ի յայտ չեն գալիս. «Այս հաշուետուութիւնը տխուր է թէ՛ ինձի, եւ թէ՛ Մնձուրիին համար: Գիտեմ որ Մնձուրի շատ կը տառապի երբ կը լսէ թէ գրողներս ինչպիսի փոքրամասնութեան մը մէջ մնացած ենք այլեւս, եւ թէ մեր մայրենին որքան նահանջած է ամէնուրեք, թէ ան լրի բացակայի սկսած է մեր դրպրոցներէն...»¹⁴:

Լրագրող-գրող ներքին պայքարը, որն ապրում էր Հատտէճեանը, եւ դրական, եւ բացասական գործօններ է հաղորդել նրա ստեղծագործական շերտերին: Լրագրողը միշտ էլ «խանգարել է» արձակագրին նաեւ ժամանակի առումով, քանի որ այդ ընթացքին կարող էր արտադրել գեղարուեստական երկեր: Հրապարակագրութիւնը խլել է գրողից նիւթի գեղարուեստական բազմազանութիւնը, բայց եւ նպաստել է ոճի հարստացմանը, մտքի տարողունակ ու յստակ ձեւակերպումներին:

Կարելի է ցաւ ապրել, որ գրական արգասաւոր ճանապարհին նա այդպէս էլ չկարողացաւ վէպի տիրոջութեանը ամբողջական խօսք ասել՝ բաւարարուելով միայն Առաստաղի երկու հատորներով՝ (Առաստաղ 1983, Առաստաղի Միւս Կողմը, 2000), մէկզի դնելով մտայղացումի նախնական ծաւալները, այդպէս էլ չհասցնելով գրել «Փլուզուող Առաստաղը»: Անդրադառնալով Հատտէճեանի վիպական երկի պարտադրուած ընդհատումներին՝ գրականագէտ Սուրէն Դանիէլեանը բնորոշում է մտաւորականի այս երկուութեան ներքին լարուածութիւնը այսպէս. «Լրագրողը համայնքի, ժողովրդի տրամադրութիւնների զգայաչափն է, մինչդեռ գրողի համար դա նախապայման չէ: Մենք մեզ իրաւունք ենք վերապահում նոյնիսկ պատասխանելու Ռ. Հատտէճեանի անունից՝ ինքը չի կարող ապրել առանց լրագրական, ասել է թէ՛ ժողովրդական կեանքի հաշուեկշռի: Աւելի քան հրամայական է կոչման եւ յանձնառութեան խնդիրը»¹⁵: «Յաւ»ն ի հա՛րկէ, գրողի հետ է. լրագրողը միշտ «սանձել է» արձակագրին, զսպել թռիչքը: Յաւը գալիս էր ճշմարտութեան այն ըմբռնումից, որ պատմութեան մէջ յարատեւողը գրողն է:

Ինչպէս նշել ենք, Հատտէճեանը գրականութիւն գալիս է փիլիսոփայական-հոգեբանական դարպասներից: Ճիշտ է, նախկինում էլ անհատի հոգեբանական բնութագրերը կենսական են եղել գրական աշխարհում: Նար-Դոսը աւանդույթներ է մշակել արեւելահայ գրականութեան մէջ հոգէաշ-

խարհի քննութեան կազմաւորման առումներով: Անմիջապէս կարելի է մտաբերել նաեւ Վազգէն Շուշանեանին, որի ստեղծագործութեամբ «գոյապաշտութեան նախադուռը» ազգային տարազ ստացաւ:

Շուշանեանական յուզական տարերքի դիմաց Հատտէճեանը հոգու բացայայտումը տանում է մարդու ներաշխարհի խաղաղ քննութեան հունով, անձնական եւ հաւաքական եւսերի համադրման եղանակով, ուր անցումները սահուն են, տրամաբանական: Նրան հաճելիօրէն առանձնացնում է ընդգրկուն հրապարակագրութիւնը, աշխարհաճանաչողութեան հակուածութիւնը: Տարբեր անկիւններից նա կառուցում է ընթերցողի հետ երկխօսութեան բնական, անկաշկանդ ճանապարհ: Աւելին գիտի քան ընթերցողը, բայց երբեք քարոզչական, ուսուցողական չի դարձնում իր ոճը, ընդհակառակը, հաւաքական «գրուցակիցը» հաւասարութեան զուգակցութիւն է տեսնում իր ու հեղինակի միջեւ, ներգրաւուած է որպէս աշխոյժ կողմ:

Հատտէճեանի համար գրողը առարկայական պայմանականութեան գերին չէ: Ինքն այն կարծիքն ունի, որ արդէն ձեւաւորուած գրողը պիտի ունենայ իր ուրոյն ոճը, որն իրենն է ու չի ընդունում որեւէ գրական դպրոցից կամ «վարդապետութիւն»ից կախուածութիւնը: Հատտէճեանի կարծիքով գրողն ու արուեստագէտը ազատ են իրենց ստեղծագործութիւններում, սակայն շատ կարեւոր է դիտում, որ նորերը հետեւեն գրական տարբեր շարժումների եւ ուղղութիւնների (առարկայական խորհրդապաշտութիւն, բառերի հեռագնայ, այլաբանական իմաստների ամրագրում բնագրերում, սիմվոլիզմի եւ տպաւորապաշտութեան նոր զուգակցումներ եւն.): Սակայն «ճամբայ կտրած» գրողն իրաւունք չունի իրեն սահմանափակելու. «Կ'արժէ յատկապէս երիտասարդական շրջանին հպատակեցնենք մեր արուեստը որոշ դպրոցներու եւ ճաշակներու, քանի որ այդ ատենին հաւատարիմ կը թուինք վարդապետական հրամայականներուն, մինչդեռ, քանի կը հասունանանք, քանի տարիք կ'առնենք, մենք մեզի պիտի թոյլ տանք վարդապետութեան դուռը բանալու եւ ուրիշ պարտէզներու մէջ ալ պտտելու: Ես այսպէս կը հասկնամ՝ Գրականութիւնը գրականութիւն է, ո՞ր վարդապետութեան, ո՞ր սկզբունքի ալ հետեւիլ ուզէ»¹⁶:

Ստեղծագործական հարուստ փորձով նա պարզել է, որ գեղարուեստական կառուցում կենսականը մշակուող նիւթն է, իսկ հոգեբանական հանգոյցներում՝ մարդու ճանաչումի ընթացքները, ներաշխարհի բերած անակնկալները: Կարելի է անվարան ասել, որ Հատտէճեանը ազգային տարազ «հագցրեց» գոյապաշտական սկզբունքներին՝ դառնալով հայ գրականութեան մէջ այդ դպրոցի անվերապահ առաջնորդը:

Հատտէճեանի ստուարածաւալ գրականութեան մէջ ողջ սերնդի կենսագրութիւն կայ, Սփիւռքում ազգայինի, ազգային դիմագծի եւ արժէքների պաշտպանութեան գերխնդիր, ինչը անհրաժեշտ է ճանաչել եւ ընդունել գրողի աշխարհայեացքում:

*

Ուշագրաւ են Հատտէճեանի խորհրդածութիւնները մշակոյթի, գիր ու գրականութեան մշակների մասին: Հայ գրականութեան ներկան, ըստ նրա,

մտահոգիչ է: Գրական հեռանկարի շուրջ պոլսահայ գրչօջախից Ա-միրեանի, Աճէմեանի, Մնձուրու, Խրախունու, Զահրատի, Պիպէռեանի, Կոմիկեանի, Մարկոսեանի եւ այլոց բանավէճերը բխում էին ազգային մշակոյթի շարունակականութեան շահից: Հատուէճեանն այսօր էլ յիշում է իր եւ Պիպէռեանի արդիւնաւոր երկխօսութիւնը գրական զարգացումների շուրջ, գրչեղբօր հեզնախառն հարցումները՝ «Դեռ կը շարունակե՞ս: Դեռ չիսկցա՞ր որ անիմաստ աշխատանք է»¹⁷: Այսպէս ասում էր նա, ով խորքով մշակել էր սոցիալ-հոգեբանական վէպը՝ շարադրելով *Լիւրտաճը* (1959), *Մըջիւններու Վերջալոյսը* (1984) վէպերը:

Գիր պահելը ժողովուրդ ու մշակոյթ պաշտպանելու արժէք է եղել Հատուէճեանի համար. «Անցեալի հայ գրականութիւնը ատենօք թանգարան մըն էր,- գրում է նա՝ ընդհանրացնելով յուսահատ թուացող մտորումները *Յուշատետրում*, - հիմա սկսած է դառնալ գերեզմանատուն մը: Երկաթեայ ամուր դռներով գերեզմանատուն մը, որ շատ այցելուներ չունի: Հազիւ թէ երկու կամ երեք օրը անգամ մը այցելու մը կուգայ ու կը զարնէ դուռը: ...Բայց շարունակ իր շուրջը կը նայի, որպէսզի տեսնէ թէ ուրիշներ ալ չե՞ն գար այցելել սա հողաշերտը, որ լեցուն է հրաշալի յուշարձաններով: Չե՞ն գար: Ան այդ օրուան առաջին ու վերջին այցելուն է: ...Այդ շուրտուն այցելուներէն մէկը ես եմ»¹⁸: **Գրականութեան ականդոյթի նահանջի մասին է տխուր խօսքը:**

Յուշատետրի գիտական ենթահողով բազմաթիւ հատորներ կազմած փորձագրութիւններում նուիրական էջեր կան հայ գրական անցեալ ու նոր զարգացումներին, արեւելահայ եւ արեւմտահայ գրագէտներին:

Հատուէճեանը սատարում է գրական անդաստան մուտք գործող երիտասարդ գրողներին ու բանաստեղծներին, ինչի արդիւնքում յաճախ ինքն է դառնում թիրախ գրաքննադատների համար: Գնահատում է այն գրողների ջանքերը, որոնք հետեւում են եւրոպական գրական դպրոցների ընթացքներին: Նրան հետաքրքրում է գոյապաշտական իմացական ակունքը, իրեն տեսնում է Ժան-Պոլ Սարտրի (1905-1980), Սիմոն դը Բովուարի (1908-1986) եւ Ֆրանսիական իմացական շարժման ներկայացուցիչների շարքում: Նիւթը նրան գրաւում է առաջին հերթին ստեղծագործական հիւսուածքի զօրութեամբ. «Գրողները կը մահանան, բայց անոնց գործերը կը մնան: Գրողի մը մեծագոյն մխիթարանքն է այս: Ո՛չ մէկ գրող կրնար գրող դառնալ եթէ չգիտնար որ իր գործը պիտի մնայ յաջորդ սերունդներուն: Ո՛չ մէկ գրող կրնար գլուխ-գործոցներ արտադրել, եթէ վստահ չըլլար որ գրականութեան պատմութիւնը իր էջերուն մէջ պիտի արձանագրէր անոր անունը»¹⁹: **Խօսքը գրողին հետապնդող փառքը չէ, այլ գրուածքի արժեւորման նախապայմանը:**

Հեղինակը բարձր է գնահատում աւագների ժառանգութիւնը: Վարուժանին (1884-1915) անդրադառնալիս արձակագիրը դիպուկ է բնորոշում նրա գրական ամեհի թուիչքը. «Հեթանոս երգերու սիրահար մեր բանաստեղծը, որ երիտասարդական օրերու իր խոյանքին մէջ հուժկու ցուլ մը

մատաղ ըրած էր Վահագնին, իր պապերուն ասածոյն, ցուլը կը նկատէր մարդուն ու ցեղին հզօրութեան խորհրդանիշը: ...Եւ տակաւին կ'աղօթէ ան որ իր կտրիճ որդւոյն տասը մատներովը ցանուած սերմնցուն աստղերու թիւին չափ հունձք տայ իրեն եւ մեր ժողովուրդին»²⁰:

Փոխուել են այսօր ժամանակները,- թախծում է հրապարակագիրը:

Հատտէճեանի արդար զնահատուլթեամբ՝ ձեւաւորուած պոլսահայ նորագոյն բանաստեղծական դպրոցի ակունքներում կանգնած Կարպիս Ճանճիկեանն (1920-1946) ու Հայկազուն Գալուստեանը (1920-1985) գրական կենտրոն բերեցին սոցիալական հիմնախնդիրները, «չոր», ոչ-բանաստեղծական զգացողութիւնը: Նրանք, ազդուելով Օրհան Վելիի (1914-1950), Օքթայ Ռըֆաթի (1914-1988) պատկերաւորման համակարգի զինանոցից, ծառայան դասական բանաստեղծութեան դասական պատկերային հարուստ փորձի դէմ. «Եւ որպէսզի շառաչուն կերպով փաստուէր թէ նոր բանաստեղծութիւնը իր կապը կը խզէր հիմին հետ... եւ կը հռչակէր նոր բանաստեղծութեան բացարձակ ազատութիւնը: Այս նոր ուղիին վրայ լեզուական գեղեցկութիւնն ու քերականական օրէնքներն անգամ կրնային ոտնակոխ ըլլալ յանուն ազատութեան ու իրապաշտութեան»²¹: Յետագայ տարիներին զօրացան Ճանճիկեանի հետեւորդները, որոնց թւում՝ Ա. Շաւարշը (Արամ Փեհլիւանեան, 1917-1979), Ամիրեանը, Ս. Ք. Զանգուն (1917-2004), սակայն երկար շտեմեց այս դպրոցի ազդեցողութիւնը: Սոցիալական նիւթերի գերիշխանութիւնը այս վերջիններից շատերին (արձակում՝ Գեղամ Սեւան, որոշ, չափով նաեւ՝ Պիպէռեան) կարճ ճանապարհով կապեց «ճախակողմեան» ընկալումներին: Նրանց զգալի մասը հեռացաւ Ստամբուլից: Հետաքրքիր է, որ Հայաստան ներգաղթած Գալուստեանը, էդ. Աղամեանը (1923-1991), Ճանեանը, անգամ Անիւի ու Ճառագայթի խմբագիր, ըմբոստ բանաստեղծ Ամիրեանը դադարեցին ստեղծագործելուց: Պատճառը թերեւս միջավայրի սնուցիչ աղբիւրից եւ արեւմտահայերէնից կտրուկ հեռացումն էր: Հայրենիքի գրական միջնորդը, ինչպէս ցաւով նկատում է Հատտէճեանը, այլ հետաքրքրութիւնների մէջ էր, որոնց քայլ պահել նրանցից ոչ մէկին չյաջողուեց: Բացառութիւնը Գ. Սեւանի ստեղծագործութիւնն էր՝ ընդգծուած համայնավարական գաղափարաբանութեամբ:

Նորագոյն բանաստեղծական դպրոցի նուաճումը եղաւ Խրախունու հիմնած «առարկայական խորհրդապաշտութիւն» գրական շարժման ուրուագիծը՝ հիմնականում բերգսոնեան ընկալումների չափումներով: Սակայն նկատելի է, որ Հատտէճեանը այնքան էլ խանդավառուած չէ նորայայտ շարժման տրամաբանութեամբ, թէեւ ինքն էլ գրականութիւն է եկել փիլիսոփայական ճանապարհով: Անդրադառնալով Խրախունու երգերի որակներին՝ մատնանշում է. «Ինք շատ կը սիրէ իր քերթողական արուեստը որոշ դպրոցի մը կապելը եւ այն տպատրութիւնը թողուլ, թէ կը ստեղծագործէ վարդապետական սահմանափակ շրջանակներու մէջ: Թող ներքին ինձի, բայց ես չեմ կարծեր, որ գրողները, մասնատրաքար բանաստեղծները, հաւատարիմ կը մնան վարդապետական սկզբունքներուն, ո-

րովիետեւ շատ յաճախ անոնցմէ լաւագոյնները ...կը զօրեմ վարդապետական կարգապահութիւնը եւ դուրս կ'ելլեն»²² :

Սկսած 1950ականներէից՝ համայնքում բազմապիսի բանաստեղծական նուաճումներ եղան, սակայն արձակում, ուր միջավայրը, կերպարները, դիպախազը պահանջում են իրական շփումների ենթահող, բնագծերը ցայտուն չէին: Արդեօ՞ք դրանից չէ, որ հոգեբանական քննութեան խորքը այդքան զգալի տեղ է գրաւում արձակում, իսկ Հատտէճեանի պատմութեանը ներում վերածել է գրական առանձնայատկութեան:

Հեղինակն անդրադառնում է պոլսահայ բանաստեղծութեան եւ արձակի գարգացման օրինաչափութիւններին: Արձակագիրը դա բացատրում է անակնկալ մեկնութեամբ՝ «տեղական» արձակին պակասում է փիլիսոփայական խորքային ատաղձը. «Հայ գրականութիւնը որքան բախտաւոր եղած է բանաստեղծութեան կալուածէն ներս, մինչդէռ այնքան բախտաւոր չէ եղած փիլիսոփայութեան գետնին վրայ: Բանաստեղծներ շատ ունեցած ենք, եւ թէ ինչ տաղանդաւոր բանաստեղծներ: Բայց մատի վրայ կը համրուին փիլիսոփաները: Ինչո՞ւ արդեօք: Այս հարցումին պատասխանը դարձեալ ինքն է որ տուեր է՝ Եդիան.

- Որովիետեւ փիլիսոփայութիւնը լեղի ու դառնահամ է»²³:

Յիրաւի, հայ գրական անդաստանում առհասարակ թոյլ է եղել փիլիսոփայական խորքը: Գրական դաշտի այդ բացը արձակի ոլորտում լրացնում է Հատտէճեանի իմաստասիրական, գոյապաշտական խորքը, որը բխում էր եւրոպական ակունքներից:

Ստամբուլահայ արձակագրի գրական ժառանգութեան մէջ մեծ տեղ է գրաւում նաեւ անդրադարձը արեւելահայ գրողներին (Յովհաննէս Թումանեան, Աւետիք Իսահակեան, Վահան Տէրեան, Եղիշէ Չարենց, Ակսէլ Բակունց, Սիլվա Կապուտիկեան, Համօ Սահեան եւ շատ ուրիշներ):

Արձակագիրն անդրադառնում է արեւելահայ գրողներին, վերարժեւորում նրանց ստեղծագործութիւնները, իմաստային համեմատութեան եզրեր կազմելով նոյն շրջանի արեւելահայ ու արեւմտահայ գրողների միջեւ: Նա ցաւով է անդրադառնում, որ գրողներն իրար քիչ են կարդում, կայ վերացական, թոյլ ճանաչում:

Այս առումով հետաքրքրութիւն է ներկայացնում Պետրոս Դուրեան - Վահան Տէրեան գրապատմական միջավայրերի համեմատութիւնը: Հատտէճեանը նկատում է, որ Տէրեանը ծնուել է Դուրեանի մահից տասներեք տարի անց ու արեւելահայ բանաստեղծութեան մէջ ներաչխարհի հոգեբանական քննութեանը զուգընթաց բացել սիրոյ պատկերային համակարգի աննախընթաց անմիջականութիւնը: Բայց արեւմտահայ բանաստեղծութեան մէջ առաջին քայլերը Դուրեանինն էին, ինչը տարիներ անց վերահաստատել էր Պարոյր Սեւակը (1924-1971)՝ կոչելով նրան «հայ նոր գրականութեան Վահագն»²⁴: Զուգահեռը կարծես այնքան էլ չի ծաւալում գրական ուղղութեան հայեացքի ոլորտներում: Հատտէճեանը ժամանակ չի գտնում մօտենալու երկու քնարերգականների ստեղծագործական ներքին շերտերին: Մինչդեռ, կարծում ենք, որ համադրական աշխատանքի պարագային, ար-

տաքին կեղեկից անցնելով ոճային ճանաչողութեան, իմաստների արտա-
յայտման եղանակներին, կը ճշդուէր նաեւ Տէրեանի գրական «յապաղած
եղբայրը» արեւմտահայ նորագոյն բանաստեղծութեան մէջ, որը Վահան
Թէքէեանն (1878-1945) է: Ինչ վերաբերում են Դուրեան-Տէրեան քննական
չերտերին, Հատտէճեանը առաջին գուգահեռը տեսնում է հեռացումի, մե-
կուսացումի ձգտումի մէջ, որն անհատի ներքին դրամայից էր բխում, հա-
սարակութեան հետ «բանաստեղծական բախումի» յայտնի բանաձեւերից:
Նմանութիւնների կողքին առանձնութեան երգը բերում էր նաեւ իւրովի
«Չրբաժան»։ Դուրեանի համար Հատտէճեանն առանձնացնում էր սիրոյ մէջ
բախումի հետեւանքները, իսկ Տէրեանի համար յայտարարում՝ «Հոս
Պետրոս Դուրեան միայն բանաստեղծ էր, մինչդեռ հոն Վահան Տէրեան
էր նաեւ քաղաքական գործիչ, ..հաւատաւոր քարոզիչ»²⁵ :

Ներկայացնելով Չարենցի կեանքն ու ստեղծագործութիւնը՝ Հատտէճ-
եանը անդրադառնում է գրողի վարպետութեան հարցերին: «Ես իմ Անոյշ
Հայաստանի» բանաստեղծութիւնը նրա արդար կարծիքով, «դարձած է
հայկական ինքնութեան անցագիր մը» աշխարհասփիւռ հայութեան հա-
մար, ուր Հայաստանը նրա լինելութեան խորհուրդն է. «Այս հրաշալի բա-
նաստեղծութիւնը, որ չարենցեան բարդ, յեղափոխական, կնճռոտ, քաղա-
քական կամ գաղափարախօսական պայքարներու արիւնով թրջուած
կարմիր բանաստեղծութեան մէջէն յանկարծ կը բացուի սիրուն ու բոլորը
հմայող ծաղիկի մը նման, այնքան պիտի սիրուէր ժողովուրդին կողմէ, որ
ապագային, Չարենցի դէմ անողոք պայքարներ հռչակող Հայաստանցի
համայնավար գրագէտներ ու քաղաքագէտներ, ...պահ մը իրենց գլուխը
պիտի հակէին Չարենցի տաղանդին առջեւ, անկէ վերջ է որ իրենց բերա-
նը պիտի բանային Չարենցի դէմ առաջ քաշելու համար ամէնէն ծանր ու
դատաւարտիչ մեղադրանքները»²⁶ : Չարենցի մէջ խոհակալում է աշխար-
հի էպիքական ճանաչման սկզբունքը. «Չարենց շուտով իր արուեստին մէ-
ջէն վանեց քնարականութիւնը եւ քնարին տեղ սկսաւ գործածել աղեղ ու
նետ: Իր բանաստեղծական խօսքը այլեւս նետի նման պիտի արձակուէր
ժողովուրդին ու ազգին թշնամիներուն դէմ»²⁷ : Սփիւռքահայ ընթերցողին
ուղղուած յօդուածներում հեղինակը փորձում է ուշադրութիւնը սեւեռել
դէպի գեղարուեստական ճշմարտութեան նորագոյն խորհուրդները՝ կապ-
ուած ազգային բնագոյնների հետ, յիշեցնելով, օրինակ, չարենցեան «Պատ-
գամ» բանաստեղծութեան գաղափարը:

Ուշադրութիւն է գրաւում Գուրգէն Մահարու (1903-1969) գրական ճա-
կատագրի քննութիւնը, որն անցաւ խորհրդային աքսորի միջով, դիմակա-
յեց ու վերադարձաւ, սակայն Հատտէճեանի արդար տպաւորութեամբ՝
հայրենիքում անցկացրած տարիները եղան աւելի դաժան: Հենց Հայաստա-
նում պիտի քարկոծուէր Մահարի արձակագիրը, որը նոյնիսկ աքսորի տա-
րիներին իր մէջ վառ էր պահել ծննդավայրի մասին գրելու փափաքը, հրա-
պարակ հանեց Այրուող Այգեստաններ (1963) հրաշալի վէպը, ինչի արդիւն-
քում, իր իսկ բառով, «խաչուեց» սեփական ժողովրդի ձեռքով²⁸ : Հրապա-
րակագիրն անդրադառնում է գրողի ու նրա վէպի ներքին աղերսներից

բիսած բախումներին: Նրան հիացնում է Մահարու վստահութիւնը ապագայում իր գրչի արդար ընկալման խնդրում: Նրա «...հայրենասիրութիւնը աւելի տոկուն ու մնայուն էր, նաեւ աւելի իրական, ինչպէս պիտի պարզուէր, երբ միւս կեղծ հայրենասէրները կամ խաբուած հայրենասէրները պիտի արքունէին պատմութեան բեմէն եւ հայոց երկրէն ներս պիտի բացուէր նոր հորիզոն, նոր կեանք, նոր վերածնունդ: Գուրգէն Մահարի միշտ հաւատացած էր որ այդ օրը պիտի գայ»²⁹:

Հատտէճեանը ցաւով է նկատում, որ Մահարին չտեսաւ գրական ճշմարիտ երագանքի մոտքը, սակայն, անդրադառնալով հայ ժողովրդի՝ դարերից եկող հիմնախնդիրներին, այն կապում է նոր աքսորի գրսեւորումներին. «Հայաստան արթնցած է երկար քունէ մը: Որքան լաւ է երբ ժողովուրդին երագը իրականութիւն կը դառնայ: Ափսոս, որ Մահարին չտեսաւ այս պահը:... Բայց կ'արժէ որ հարց տանք. «Այրուող Այգեստաններ»ու հեղինակը հիմա ի՞նչ պիտի գրէր եթէ գլուխը վերցնէր ու թուղթ մատիտ առնէր վերստին: Դէպի Միպերիա գացող շոգեկառքեր չկային: Բայց կային սաւառնակներ որոնք կ'երթային դէպի Ամերիկա, Եւրոպա ու Թուրքիա»³⁰:

Իր մանկութիւնը «բոյրերու, աղօթքներու, երգերու ու օրհնութեան մէջ» անցկացրած Եղիա Տէմիրճիպաշեանը (1851-1908) դիմում է Աստուծո՛ւ խնդրելով կատարեալ դարձնել աշխարհը, քանի որ՝ «Ո՛վ իմ Աստուածս, արարչութիւնդ ալ հինցաւ»³¹: Մինչդեռ արեւելահայ գրչեղբայր Համօ Մահեանը շատ աւելի ուշ ապաւինում էր Աստծոյ արարչագործութեանը: Հետաքրքիր է, որ երբ անգամ Մահեանը փառաբանում էր աշխարհիկ կարգուսարքը, ըստ Հատտէճեանի համոզումի, ապրում էր Աստծոյ ներշնչանքով. «Աղօթելու սովորութիւն չունէր, կամ արտօնուած չէր հրապարակաւ աղօթելու, չէր կրնար բերան առնել Աստուծոյ անունը, որովհետեւ ան կ'ապրէր 1954 թուականի համայնավար Հայաստանին մէջ: Ուստի «Աստուած» բառին տեղ գործածեց «աշխարհ» բառը»³²: Պայմանականութիւնը մերձեցնում է երկու բանաստեղծներին, որոնք ապրում էին տարբեր ժամանակներում, տարբեր գրական միջավայրերում: Երկուսին, շարունակում է սփիւռքահայ խմբագիրը, միաւորում է նաեւ կեանքի նկատմամբ փիլիսոփայական նուրբ, տեսանելի հայեացքը, ինչը եզակի օրինակ է ազգային գրական խաչուղիներում, ինչը գալիս է իմացական խորքից:

Կարելի է վստահաբար հաստատել, որ Յուշատետրի հատորները սփիւռքահայութեան համար իւրատեսակ «գրական համայնագիտարան» են, որոնց էջերում ընթերցողը կարող է միասնութեան մէջ նորովի ճանաչել հայ գրողներին: Գրողը փիլիսոփայական քննական ուղի էր բացում հայ գրական դէմքերի նոր ընկալման համար:

Հատտէճեան քննադատը տեսանող է ազգային գոյութեան բարդոյթներում: Նա դուրս է գալիս եւսի սահմաններից՝ աննկատ լուծուելով ընկերային եւ մշակութային տարածութեան սահմաններում:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Ռոպէր Հատտէճեան, *Օրագրի Տասնչինգ Հջերը*, Իսթանպուլ, 1977, Մուրատ Օֆսէթ, էջ 253-254:
- ² Ռոպէր Հատտէճեան, *Երեւանեան Յուշատետր-1989*, Իսթանպուլ, 1999, Մուրատ Օֆսէթ, էջ 24-28:
- ³ *Նոր Սան, Երկամսեայ Գրական Հանդէս Միթիթարեան Սանուց Միութեան*, Իսթանպուլ, ԺԴ. շրջան, 1968, թիւ 1-2 (111-112), էջ 39-40:
- ⁴ Ռոպէր Հատտէճեան, *Գրական Հաւաքոյթ Սուատիլէի Մէր Պարտէզին Մէջ*, Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ, 1999, էջ 19:
- ⁵ *Նոյն*, էջ 24-25:
- ⁶ *Նոր Սան*, Իսթանպուլ, 24 Ապրիլ, 2000, էջ 37:
- ⁷ Արթօ Ճիւմպիւշեան-Չարեհ Խրախունի, *Անդրադարձումներ*, Իսթանպուլ, 2004, Մուրատ Օֆսէթ, էջ 41:
- ⁸ *Ռոպէր Հատտէճեան Գրական Գործունէութեան 40Ամեայ Հանգրուանին*, Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ, 1987, էջ 45:
- ⁹ *Ռոպէր Հատտէճեան Գրական Գործունէութեան*, էջ 45:
- ¹⁰ Ռոպէր Հատտէճեան, *Գրական Հաւաքոյթ Սուատիլէի*, էջ 236:
- ¹¹ Ռոպէր Հատտէճեան, *Յուշատետր (Ընտրանի)*, Ս. Էլմիսաճին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Տպարան, 1998, էջ 285-286:
- ¹² *Նոյն*, էջ 30-31:
- ¹³ Կոստան Զարեան, *Նաւատոմար*, Երեւան, Սարգիս Խաչէնց, 1999, էջ 506:
- ¹⁴ Ռոպէր Հատտէճեան, *Օտարականներ Աշխատասենեակիս Մէջ*, Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ, 2002, էջ 28:
- ¹⁵ Սուրէն Դանիլեան, *Ռոպէր Հատտէճեան. Ներաշխարհի Գեղարուեստական Քննութիւն*, Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ, 1996, էջ 40:
- ¹⁶ Ս. Դանիլեան, «Կլոր Սեղան Պոլի «Մարմար» Թերթի Խմբագրատանը», *Նոր Գրական-Գեղարուեստական Հասարակական-Քաղաքական Հանդէս*, Երեւան, 1990, թիւ 5, էջ 123-124:
- ¹⁷ Ռոպէր Հատտէճեան, *Օտարականներ*, էջ 188:
- ¹⁸ Ռոպէր Հատտէճեան, *Պտոյտ Հայ Գրականութեան Քուլիսներուն Մէջ*, Հոր. Ա., Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ, 2008, էջ 8-9:
- ¹⁹ *Նոյն*, էջ 8:
- ²⁰ Ռոպէր Հատտէճեան, *Առաջատար Դէպի Բանաստեղծութիւն*, Իսթանպուլ, Մարմար-Մուրատ Օֆսէթ, 2006, էջ 16-17:
- ²¹ Ռոպէր Հատտէճեան, *Իսթանպուլահայ Նոր Բանաստեղծութեան Վէպը*, Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ, 2004, էջ 9:
- ²² Դանիլեան, «Կլոր Սեղան Պոլի», էջ 123:
- ²³ Հատտէճեան, *Պտոյտ, Հոր. Ա.*, էջ 30:
- ²⁴ Պարոյր Սեւակ, *Երկերի Ժողովածու 6 Հատորով, Հատոր 5*, Երեւան, «Հայաստան», 1974, էջ 156:
- ²⁵ Ռոպէր Հատտէճեան, *Պտոյտ Հայ Գրականութեան Քուլիսներուն Մէջ*, Հոր. Դ., Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ, 2008, էջ 201:
- ²⁶ Ռոպէր Հատտէճեան, *Պտոյտ Հայ Գրականութեան Քուլիսներուն Մէջ*, Հոր. Գ., Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ, 2008, էջ 29-31:
- ²⁷ *Նոյն*, էջ 21:
- ²⁸ «Արդարեւ,- գրում է Հատտէճեանը,- Մահարի այն գրագէտներն է, որոնք խաչուեցան ո՛չ թէ օտարութեան մէջ, այլ իրենց հայրենիքին հողերուն վրայ, իրենց ժո-

---

ղովորդին իսկ ձեռքով» (Հատուէճեան, Պտոյա Հայ Գրականութեան Քուլիսներուն Մէջ, Հտր. Բ., Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ, 2008, էջ 295):

²⁹ Նոյն:

³⁰ Նոյն, էջ 296-297:

³¹ Եղիա Տէմիրճիպաշեան, Երկեր, Երեւան, «Սովետական Գրող», 1986, էջ 75:

³² Ռոպէր Հատուէճեան, Պտոյա Մը Հայ Բանաստեղծութեան Պարտէզին Մէջ, Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ, 2000, էջ 116:

THE EXAMINATION OF CERTAIN ISSUES OF THE ARMENIAN LITERATURE IN
ROBERT HADDEDJIAN'S *HUSHADEDR* SERIES

(Summary)

HOVHANNES YEGHOYAN

The *Hushadedr* book series occupies an important space in the literary production of Istanbul-based author, Robert Haddedjian. The books are unusual encyclopedias for the Diaspora readership and examine various issues of Armenian literature.

The paper argues that Haddedjian is a philosopher-author, an observer of Armenian literature, which values the letter as a strong defense mechanism for a nation and its culture.

In the *Hushadedr* series one can come across deep reflections on past and current Armenian literary developments as well as on Eastern and Western Armenian authors. The series brings into the limelight the devotees of Armenian writing from Mesrob Mashdots up to the current era.

The paper notes that Haddedjian is singled out as an intellectual and a thinking journalist. His literary vision has a strong inherent unity that enables him to rechannel the two sources of intellect and public writing into a single track. The paper argues that this track brings literary knowledge closer to the vital perceptions of the community and nation and helps in the search for national roots.

Furthermore, by presenting Eastern and Western Armenian authors in one unified space, by comparing and pooling their literary productions, Haddedjian tries to bring closer the two 'alienated brothers' of Armenian literature.

Yeghoyan considers this a great service to Armenian literature.